

СИСТЕМА ПРАВА ТА ПРАВОВА СИСТЕМА: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ

Рассматриваются особенности взаимосвязи и взаимовлияния системы права с другими феноменами правовой действительности, непосредственно с правовой системой.

In the article features of interrelation and interference of system of the right with other phenomena of the legal validity are considered, is direct with legal system.

Система права тісно зв'язана з багатьма правовими явищами. Система права та система законодавства виступають як парні категорії, які, у свою чергу, входять до ширшої за обсягом системи правових явищ – правової системи. Якщо структура системи права обмежується нормами, інститутами, підгалузями та галузями права, а система законодавства включає законодавчі масиви, то правова система охоплює всі правові явища, всю правову дійсність¹.

Концептуальні питання сутності, структури та функцій правової системи, досліджувалися у працях відомих вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: С. Алексєєва, В. Бабкіна, Ж.-Л.Бержеля, Р. Давіда, К. Жоффре-Спінозі, В. Журавського, О. Зайчука, А. Зайця, Ж. Карбон'є, Д. Керімова, Д. Керімова, Х. Кетца, М. Козюбри, А. Колодія, В. Копейчикова, О. Копиленка, Л. Луць, М. Матузова, М. Марченко, М. Матузова, Н. Оніщенко, В. Опришка, В. Погорілка, С. Полєніної, П. Рабіновича, А. Саїдова, В. Селіванова, О. Скакун, Ю. Тихомирова, К. Цвайгерта, Ю. Шемшученка, Л. Явича тощо.

Досліджуючи систему права, слід з'ясувати взаємозв'язок та взаємовплив даного поняття з іншими юридичними феноменами правової дійсності, зокрема правовою системою.

Поняття правової системи виокремлюється одночасно із запровадженням в юридичну науку системного аналізу. Якщо у системному підході виділити одну із його сторін, зокрема основні правила та принципи його елементно-структурної методології, то можна отримати системний аналіз. Системний підхід є таким аспектом дослідження, який передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють його відносно незмінну структуру та забезпечують цілісність². Методологія та специфіка системного підходу вирізняється тим, що орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, що її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну картину³. Системний аналіз визначає загальні закономірності проведення дослідження, зміст його окремих етапів, інтегрування методів та прийомів дослідження в єдину взаємозумовлену сукупність. Результатом системного аналізу є рекомендації щодо створення нових або вдосконалення функціонування існуючих систем. При системному аналізі (як і в системному підході загалом) дослідники оперують великим понятійно-категоріальним апаратом, основним (центральним) у якому є поняття системи⁴.

Поняття «система», зазначає Л. Луць⁵, є цілісною сукупністю (комплексом) закономірно розташованих та взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів. До основних ознак системи, як правило, відносять: 1) комплексність (сукупність) елементів; 2) впорядкованість та подільність елементів; 3) наявність зв'язків між ними; 4) наявність цілісних властивостей. Ознаками, що відрізняють систему від інших явищ, є цілісність, зв'язок, стала структура.

Первинною щодо структури є система. Якщо відома система, то структура є її деяким аспектом, а саме – єдністю її інваріантних властивостей. У процесі дослідження об'єкт виступає як система, в якій виявляються закономірні зв'язки між її елементами. Елемент, як правило, визначається як «складова частина, складник чого-небудь»; «частина системи, що не підлягає дрібненню»; «внутрішню вихідна одиниця системи, яка у взаємодії з іншими елементами становить систему як ціле» тощо⁶. Елементами системи є її внутрішні компоненти (мінімальні одиниці), які у взаємодії з іншими необхідними компонентами утворюють систему як ціле. Елемент є своєрідною межею можливого членування об'єкта. При характеристиці не розглядається його будова, а розглядаються його властивості як одиниці у межах цілого. У системі як органічному цілому елемент є мінімальною одиницею, здатною до відносно самостійного функціонування⁷.

У системних дослідженнях обов'язковими є не тільки структурний, але й функційний аспект системи, який розкриває організаційно-цільову динаміку системи, а функціонування елементів у ній забезпечується встановленням та реалізацією зв'язків. Зв'язки є вираженням єдності системи, адже елементи її не є випадковим нагромадженням, а становлять єдине ціле, що існує на основі зв'язків. Взаємодія елементів виступає умовою самого процесу виникнення системи, її функціонування, зміни та розвитку⁸. Отже, уявлення про цілісність системи конкретизується через поняття зв'язку. Різним типам зв'язків відповідають різні типи цілісності. Так, зв'язкам будови, функціонування, розвитку відповідають структурний, функціональний та генетичний типи цілісності. Всі названі типи цілісності притаманні й правовій системі⁹.

Певна впорядкованість як зв'язків, так і самих елементів є основою функціонування системи. Функціонування – це процес реалізації доцільних властивостей системи, який забезпечує досягнення мети, а способи досягнення мети, що ґрунтуються на доцільних властивостях системи, – це її функції¹⁰. Будь-яка система виступає як єдність функцій та структури, які взаємозв'язані й виражають єдину сутність (сутність цілого). Структура щодо функцій є внутрішньою основою і визначає процедуру їх реалізації. Саме за функціями здійснюється включення елементів у систему. Так, у момент утворення системи її структура та функції узгоджені (система є дієюю, «працездатною»), але в процесі розвитку змінюється і структура, і функції, їх узгодженість порушується, а дієвість системи знижується¹¹.

Порівнюючи поняття «правова система» із сутністю системи загалом, варто наголосити, що перше «означає набагато більше, ніж просто явище, яке формально підпадає під ознаки будь-якої системи»¹². М. Матузов¹³ появу категорії «правова система» пов'язує з тим, що сучасну правову дійсність стало важко відображати за допомогою старих, іноді досить вузьких конструкцій. Саме тому виникла потреба у ширших комплексах, що дають змогу проводити більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягти вищих рівнів узагальнення, абстракції, однією з них і є правова система.

«Правова система» – порівняно нова для теорії права юридична категорія, яка увійшла у науковий обіг у 1980-і роки. У радянській юридичній науці уперше запропонував використовувати це поняття А. Васильєв у праці «Правовые категории»¹⁴ у 1976 р. Він визначив правову систему як категорію, яка включає всі правові конструкції й активні елементи правової дійсності: право, систему права, правотворчість, правосуддя, юридичну практику, нормативні, правозастосовні й правотлумачні акти, правовідносини, суб'єктивні права і обов'язки, правові установи (суди, прокуратура, адвокатура), законність, правопорядок, відповідальність, механізм правового регулювання, правосвідомість тощо. Дане визначення з деякими змінами існує в теорії права і досі. Необхідно наголосити на тому, що визначити повний набір елементів правової системи неможливо. Саме тому, що правова система – це конструкція, яка постійно розвивається і з часом буде змінюватися та змінювати свій склад.

У 1976 р. з'являються нові погляди на поняття правової системи. Л. Явич¹⁵ запропонував розглядати її як єдність трьох категорій – системи права, системи законодавства і системи суспільних відносин. Проте запропонована А. Васильєвим конструкція правової системи стала найбільш оптимальною. Вона була підтримана багатьма вченими. Серед праць заслуговують на увагу монографічні дослідження Н. Оніщенко¹⁶, яка першою у вітчизняній науці здійснила спробу створення цілісної концепції розвитку правової системи України, що охоплює весь комплекс взаємодії правових норм, інститутів, відносин, діяльності, правової свідомості та правової культури. Цінність праць зазначеного науковця полягає у системному аналізі проблем теорії правової системи, результат якої є надійним теоретичним фундаментом поглибленого вивчення теоретичних засад правової системи України.

Різні визначення правової системи свідчать про активну розробку даної проблеми. Зокрема, у сучасній літературі запропоновано різні визначення правової системи. Деякі автори розглядають правову систему як сукупність юридичних засобів¹⁷, інші – як сукупність всіх правових явищ¹⁸, деякі – як механізм забезпечення законності та правопорядку¹⁹. Правова система – поняття складне і багатопланове, що містить цілий комплекс компонентів, справляє нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини²⁰. Цілісна правова система, що розглядається в єдності всіх її компонентів, зазначає Н. Оніщенко, являє собою не механічну суму складових, а нову соціально-політичну, ідеологічну, юридичну якість, не властиву окремим її частинам²¹.

Сучасне розуміння правової системи має широкий і вузький підхід. Широкий – це сукупність національних правових систем, яких об'єднує спільність походження джерел права, основних правових понять, методів та способів розвитку. Іншими словами, це складна юридична категорія, що поєднує взаємозв'язані елементи правової дійсності, які мають юридичний зміст, а саме: правові принципи, систему права, правову діяльність, правові відносини тощо. У вузькому значенні – це національна правова система²².

Отже, у сучасній юридичній літературі категорія «правова система» вживається у широкому значенні. Відрізняються підходи у визначенні правової системи, її елементного складу, по-різному вирішуються питання щодо взаємозв'язку та взаємовпливу правової системи і системи права тощо.

Встановлення обсягу поняття «правова система» обов'язково передбачає визначення її структури. В юридичній літературі²³ під структурою правової системи розуміють доцільні зв'язки між елементами, які дістають вияв через певну

взаємодію. Елементами правової системи є все те, що необхідне для правового регулювання, а критерієм їх відбору – безпосередня мета: правове регулювання поведінки.

Однак встановлення елементів правової системи на базі лише критерію мети є недостатнім. Деякі автори як критерії виділяють функції правової системи²⁴. Отже, зазначає Л. Луць²⁵, досліджуючи правову реальність на основі системного аналізу, потрібно виходити насамперед з поняття структури правової системи. Для системного аналізу це важливіша категорія, ніж склад елементів. Тому питання про критерії виділення елементів правової системи потрібно розглядати в єдності з поняттям її структури. А. Колодій²⁶ розглядає структуру правової системи за допомогою системного підходу і вказує на те, що важливе місце у структурі останньої займають системні зв'язки всіх її елементів як між собою, так і поза системою, котрі можна поділити на три групи. Це, по-перше, зв'язки, що опосередковують вплив інших соціальних систем на правову систему. Це зв'язки правової системи з політичною, економічною системами, ідеологією, мораллю тощо. По-друге, зв'язки і взаємозалежності всередині самої системи. Їх можна назвати системними зв'язками, що виражають внутрішню організацію правової системи. Це міжгалузеві зв'язки: норми права та правовідносини, діяльність і відповідальність, правоутворення та правореалізація (включаючи правозастосування). І врешті-решт зв'язки, що зумовлені зворотним впливом правової системи на соціальні системи.

Згідно із системним підходом, зазначає Л. Луць²⁷, структура є стійкою єдністю елементів та їх зв'язків, що утворюють цілісну систему. Структура системи може визначатись як стійке об'єднання функціональних, внутрішньо системних пар, які також є стійкими як всередині системи, так і поза нею. Таким чином, до структури правової системи, як і будь-якої підсистеми соціальної системи суспільства, належать сукупність елементів і зв'язки між ними.

Отже, враховуючи єдині вихідні постулати загальної теорії систем і системного аналізу, необхідно зазначити, що будь-яка система повинна підпорядковуватися деяким вимогам системності (складатися із взаємозв'язаних і безпосередньо взаємодіючих структурних елементів, мати відносну самостійність, ізоляваність від інших об'єктів, мати внутрішню цілісність тощо).

На думку Л. Явича²⁸, правова система, як і будь-яка система, допускає елементи змісту, що знаходяться у такому взаємозв'язку, який сам впливає на характер і функції кожного елемента. Це означає, що не тільки окрема юридична норма, а й окремий правовий інститут чи навіть галузь права не розкривають всіх властивостей і функцій, що виявляються в цілісній правовій системі.

Дослідити повною мірою поняття правової системи, наголошує Н. Оніщенко²⁹, можна лише при вивченні її як цілого явища через її елементи. Елементами правової системи є: система права, система законодавства, правові відносини, юридична практика, правова політика та ідеологія, правосвідомість, правова культура тощо. Взаємозв'язок елементів правової системи, їх функціонування зумовлюють саме існування правової системи, адже в розрізненому вигляді вона існувати не може. Тому при дослідженні даної категорії доцільним є застосування системно-структурного підходу, вивчення правової системи як у цілому, так і по частинах.

Усі елементи правової системи взаємозалежні, але мають відносну самостійність. Усі вони виконують загальні й специфічні функції у правовій сис-

темі, характеризуються спільністю і відмінністю, сприяють ефективності дії всієї системи. Правова система як категорія, зазначає С. Алексєєв³⁰, виражає головне в правовій дійсності – інституційне нормативне утворення (об’єктивне право). Вказане поняття (яке слід чітко розмежовувати із поняттям «системою права») – побудови останнього як нормативного утворення) покликає не тільки дати структурну характеристику правової дійсності, її загальну конструкцію, але й відобразити генетичний аспект системи.

Поняття «система права» необхідно відрізнити від поняття «правова система», яке ширше за своїм змістом. Крім системи права, правова система охоплює правосвідомість, правові відносини, правові форми діяльності держави та інші правові явища³¹.

При зовнішній схожості таких понять, як «система права» і «правова система», їх не можна ототожнювати. Їхня нетотожність обумовлена тим, що система права «звернена «всередину», а правова система – «назовні», за її межі. Якщо юридична система права відображає внутрішню погодженість галузей, підгалузей, інститутів і норм права, то поняття «правова система» підкреслює автономність системи як самостійного соціального утворення³². На думку Ю. Тихомирова, поняття «правова система» є теоретико-методологічною основою для розвитку уявлень про правові явища і є родовим поняттям для таких видових понять, як «система законодавства», «закони», «система права» тощо³³.

«Правова система» в літературі³⁴ розглядається як змістовно глибше, ніж «система права», поняття, оскільки характеризує не тільки стан і взаємозв’язок норм, галузей, підгалузей, інститутів права, тобто його систему, а й розвиток і структуру законодавства – систему законодавства. Крім того, правова система визначає сукупність правових установ у державі, й насамперед, судову систему.

Правова система – складне, збірне, багатопланове явище, що не збігається ні з системою права, ні з системою законодавства, а об’єднує ці й інші елементи³⁵. Система права є невід’ємною частиною правової системи, її структурним елементом.

Незважаючи на те, що в науці приділена певна увага поняттям системи права та правової системи, взаємозв’язок та взаємовплив цих понять розглянуто не було. Аналіз впливу системи права на правову систему необхідно починати з того, що система права є основним елементом правової системи. Зокрема, як поділ права на приватне та публічне є основним принципом побудови системи права. Система права має вплив практично на всі елементи правової системи. Проте йдеться про взаємовплив. Система права не тільки наділяє характерними її рисами інші складові правової системи, а й вбирає у себе специфічні особливості останніх. Такий взаємовплив елементів властивий будь-якій системі, що є запорукою її гармонійного розвитку. Найбільш конкретно це виявляється у взаємозв’язку системи права і системи законодавства. З одного боку, система права наділяє змістом систему законодавства. Це означає не просте механічне перенесення норм права у статті нормативно-правових актів. Система законодавства успадковує основні принципи побудови системи права, мету, завдання, характерні для певних норм права. З іншого боку, система законодавства, перша набуваючи галузевої структури, наділяє нею систему права. Зокрема, галузі системи права не можуть розвиватися без участі системи законодавства. Саме в цьому їх взаємозв’язок і взаємовплив.

Система права пов’язана з таким елементом правової системи, як тлумачення норм права, позаяк суб’єкти тлумачення будуть намагатися віднести норму до

певної галузі, тому що в кожній галузі – свої принципи і механізми правового регулювання.

Необхідно зазначити зв'язок системи права та правосвідомості. Наприклад, правова ідеологія, частиною якої є юридична наука, бере участь у формуванні системи права та особливостей її галузевої структури. Система права, у свою чергу, має вплив на рівень правової свідомості. Чим більш розвинена системність у праві, тим зрозуміліше вона стає оточуючим і тим вищий рівень правової психології та правової ідеології. Зокрема, система права, маючи за мету створення найбільш функціонального механізму регулювання суспільних відносин, робить правову систему органічною, а її елементи – узгодженими.

Наголошуючи на впливі правової системи на систему права, необхідно зазначити, що правова система – це інфраструктура, в якій функціонує система права. Залежно від характеру правової системи може змінюватися і структура системи права. Наприклад, якщо порушується баланс приватних та публічних інтересів у правовій системі, то порушується баланс приватних та публічних основ у системі права.

Правова система може впливати на систему права як у цілому, так і окремими своїми елементами. Наприклад, правова ідеологія в правовій доктрині є одним із джерел формування системи права, визначаючи її галузевий склад. Вплив усього комплексу елементів правової системи на систему права відбувається найчастіше внаслідок дії зовнішніх факторів: економічних, політичних, соціальних тощо.

Правова система є «вмістилищем та зосередженням різних юридичних явищ, які існують у суспільстві на одному й тому ж просторі»³⁶. Явища, що входять до поняття «правова система» даного суспільства, говорять про характер як самої правової системи, так і суспільства загалом, а також про правову політику, правові гарантії, що надані суспільству державою. Змінюється суспільство – змінюється структура правової системи. Проте з яким би типом державності ми не мали справу, правова система завжди включатиме: право, систему права, систему законодавства і систему суспільних відносин.

1. *Баранов В.М., Поленина С.В.* Система права, система законодательства и правовая система. – Н. Новгород, 1999. – С. 16. 2. *Тиунова Л.Б.* Системные связи правовой действительности. – СПб., 1991. – С. 48. 3. *Мірошніченко М.І.* Відношення понять «система права» та «правова система» (синергетичний аналіз) // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Правознавство. – Вип. 187. – Чернівці, 2003. – С. 34. 4. *Луць Л.А.* Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. – К., 2003. – С. 11. 5. *Луць Л.* Критерії системного аналізу – методологічні основи дослідження правової системи // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 48. 6. *Стицнадель В.Н.* Основы системного анализа: Уч. пособие. – СПб, 2000. – С. 151; *Сорокин В.В.* К понятию правовой системы // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 7. 7. *Луць Л.* Критерії системного аналізу ... – С. 49. 8. Там само. 9. *Правова система соціалізму.* Понятіе, структура, соціальні зв'язки. В 2-х книгах / Под ред. А. М. Васильєва. – М., 1986. – Кн. 1. – С. 10–11. 10. *Протасов В.Н.* Что и как регулирует право. – М., 1995. – С. 18. 11. *Луць Л.* Критерії системного аналізу ... – С. 50. 12. *Матузов Н.И.* Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – С. 30. 13. *Теория государства и права /* Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М., 2000. – С.178. 14. *Васильев А.М.* Правовые

- категорії. – М., 1976. – С. 126. **15.** Явич Л.С. Общая теория права. – Л., 1976. – С. 127. **16.** Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. – К., 2002. – 352 с.; Оніщенко Н.М. Правова система і держава в Україні: Монографія. – К., 2002. – 132 с. **17.** Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Х., 2006. – С. 300. **18.** Рабінович П.М. Основы загалної теорії права та держави. Навч. посібник. – Л., 2007. – С. 118. **19.** Соколов А.Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации. – Калининград, 2002. – С. 196. **20.** Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. – М., 2006. – С. 346–350. **21.** Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. – К., 2002. – С. 12. **22.** Саудов А.Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. – М., 1993. – С. 77. **23.** Протасов В.Н. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы. – М., 1999. – С. 110–111. **24.** Экимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе. – Л., 1984. – С. 29. **25.** Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти // Право України. – 2002. – № 9. – С. 7. **26.** Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): Дис. док. юрид. наук. – К., 1998. – С. 269–270. **27.** Луць Л. Структура правової системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти. – С. 8. **28.** Явич Л.С. Цит. робота. – С. 126. **29.** Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. – С. 15–16, 36. **30.** Алексеев С.С. Право и правовая система // Правоведение. – 1980. – № 31. – С. 31. **31.** Загальна теорія держави і права: Підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. О.В. Петришина. – Х., 2009. – С. 244. **32.** Скакун О.Ф. Право і правова система у їх співвідношенні // Правова держава. Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Вип. 16. – К., 2005. – С. 30. **33.** Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник. – М., 1995. – С. 212. **34.** Решетников Ф. Правовые системы стран мира. Справочник. – М.: Юридическая литература, 1993. – 256 с. **35.** Скакун О.Ф. Право і правова система у їх співвідношенні. – С. 33. **36.** Карбонье Ж. Юридическая социология: пер. с фр. – М., 1986. – С. 177.